

Orrszarvúk, bálnák és finnugorok – Ibn Fadlán különös történetei

1. Ibn Fadlán nagy utazása

Az utazó és diplomata teljes neve *Ahmad Ibn Fadlán Ibn al-^cAbbász Ibn Rásid Ibn Hammád*.¹ Életéről nagyon kevés információ maradt az utókorra. Történetírói, geográfusi tevékenységet nem folytatott. Az általa írt egyetlen dokumentum hiányosan fennmaradt úti jelentése. E művét az al-Muqtadir, bagdadi kalifa² által a volgai bolgárokhoz indított küldöttség előkelő tagjaként (valószínűleg titkáráként) szerzett ismereteit megörökítendő vetette papírra.

Az expedíció *Almis* volgai bolgár fejedelem hívására 921-ben indult el Bagdadból. A bolgár uralkodó és környezete muszlim hitre tért, de a vallás tanaiban, rendszerében járatlan révén, előimádkozókat és vallástanítókat kért a bagdadi kalifától. A volgai bolgárok számára az iszlám világgal fenntartott kapcsolat politikai célokat is szolgált: a rivális kazár birodalom sakkban tartását remélték tőle, a kalifátus viszont befolyásának kiterjesztését remélhette a bolgárokkal kötendő szövetségtől. A kölcsönös érdekeket megerősítendő gazdag ajándékokkal útra kelt követség Khwárizm és a Kazak sztyepp érintésével érkezett meg a Volga–Káma vidékén élő volgai bolgárokhoz, és valószínűleg ugyanezen az útvonalon³ 923-ban szerencsésen haza is tért.

2. Ibn Fadlán úti beszámolója

Ibn Fadlán útleírása az egyszerű *Riszála* ('jelentés, beszámoló') címet viseli. A szerző az utazás során meglátogatott népek – ogúzok, besenyők, baskírok – mellett ír a kazárokról is. Természetesen legrészletesebben a volgai bolgárokról szól. A bagdadi küldöttség találkozott egy *rúsz* (viking) csapattal is. Észak országairól és népeiről írván a muszlim geográfusok szinte mindegyike megemlékezik a *burtasz* népről. Ibn Fadlán azonban nem, ennek magyarázata, hogy a bizonytalan politikai viszonyok miatt küldöttsége nem a volgai útvonalon haladt, így elkerülte a nagy folyó mentén élő burtászokat.

Ibn Fadlán művében keverednek a mesés történetek a vaskosan reális valósággal. A szerző azonban a muszlim irodalomban szokatlan módon kevésbé fogékony a csodákra. A különleges

1 A Simon Róbert szövegközléséből vett személy-, nép- és földrajzi nevek írásában az ő gyakorlatát követem. (Simon Róbert: Ibn Fadlán. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007.)

2 Uralkodott 908–932 között.

3 B. N. Zahogyer szerint vízi úton tértek vissza, érintve a Kazár Birodalmat, ezt bizonyítják Ibn Fadlán részletes információi a kazárokról: Zahogyer, B. N.: Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztocsnoj Jevrope, I. Gorgan i Povolzsje v IX-X vv. Moszkva, 1962. 51–66.

természeti jelenségeket tárgyilagosan írja le, a csodás élőlényekről szóló történetei előtt pedig megjegyzi, hogy azokat mások elbeszéléséből hallotta.

Bagdadba a világ sok szegletéből vetődtek el emberek. Ibn Fadlán már utazása előtt tájékozódott tőlük a meglátogatandó népekről, országokról. Két informátora volt. Egyikük, *Takín* (vagy *Tekín*) egy közelebről meg nem határozható török néphez tartozott, de korábban megfordult a volgai bolgároknál is. Másik segítője, egy bizonyos *Bárisz* nevű ember pedig egyenesen Volgai Bolgárországból származott. Báriszt szláv embernek nevezi Ibn Fadlán, a volgai bolgár *Almist* pedig a szlávok fejedelmének. Ibn Fadlánnál a *szaqlab* (= szláv) népnév egyszerűen 'északi nép, északi emberek' jelentéssel bír. *Báriszt* azonban nevének hangzása miatt akár szláv eredetűnek is gondolhatnánk.⁴ Ők mindketten tagjai lettek az igen népes diplomáciai küldöttségnek, melyet egy *Szawszan ar-Rasszí* nevű ember vezetett.⁵

Ibn Fadlán személyes élményeit kiegészítette a hallott és olvasott információkkal és azokat is úti jelentésébe foglalta.

A *Riszála* kéziratai egy kivételével sajnos megsemmisültek. A mű sokáig csak Yáqút feldolgozásában volt ismert. Yáqút a 13. század elején írta meg földrajzi szótárát, amelynek *Básghird*,⁶ *Bulghár*, *Khvárizm*,⁷ *Rúsz*,⁸ *Itil*⁹ címszavaiban hasznosította az Ibn Fadlánnál olvasottakat. A nemzetközi orientalista világ nagy szenzációja volt, amikor 1923-ban, az iráni Meshed városában előkerült a *Riszála* egyik kézirata. Sajnos ennek is hiányzik a vége, a visszaút leírása, de a Yáqút által kivonatolt részek végre eredetiben voltak olvashatók.

A kéziratra Ahmet Zaki Validov, egy baskír tanító fia bukkant rá. A bolsevik rendszer ellenségeként emigrálni kényszerült Oroszországból, s menekülése közben bukkant az értékes kéziratra, amelyet új nevén, mint Ahmed Zeki Velidi Togan publikált 1939-ben, Lipcsében.¹⁰

4 A szakirodalom egységesen volgai bolgárnak gondolja őt, lásd Simon R.: i. m. 9. 19. j.

5 Szawszan ar-Rasszí neve alapján (Szawszan = liliom) ítélve korábban rabszolga lehetett. Kovalevszkij, A. P.: Knyiga Ahmeda ibn-Fadlana o jego putyeesztvii na Volgu v 921–922. Harkov, 1956. 14., 19.

6 baskír

7 *Khvárizm* területe Közép-Ázsiában, az Aral-tótól délre, az Amu-darja mentén található. Ez a vidék ma Üzbegisztán része. A középkorban először perzsa, majd arab befolyás alatt állt. A terület legfontosabb városa az Amu-darja bal partján fekvő Ürgencs volt, amely karavánutak pihenőhelyeként kereskedelmi központtá nőtte ki magát.

8 *Rúsz* neve a mohamedán íróknál az orosz fejedelemségeket jelöli összefoglalóan, ugyanakkor rúsz névvel illették a kalandozó vikingeket (normannokat, varégoakat) is.

9 *Itil*, másként Etil/Atil a Volga török neve, egyes források, miként Yáqút is, azonban a Volga alsó folyása mentén elhelyezkedett kazár fővárost is Itilnek nevezik.

10 Életének fordulatai nagyon tanulságosan világítanak rá a tudományos felfedezések véletlenszerű elemeire. Zaki Validov édesapja nem akármilyen tanító volt: egy medreszében, iszlám oktatási intézményben működött. 1890-ben született fia tudósnak készült: a török és tatár népek történelmét tanulmányozta. Ugyanakkor már az 1917-es forradalmak előtt az oroszországi iszlám politikai mozgalom egyik vezetője volt. Leninnel személyes kapcsolatban állt. Az októberi forradalom kitörése után a baskírok Zaki Validov vezetésével a bolsevikokat támogatták. Később azonban az oroszországi iszlám politikai mozgalmak viszonya megromlott az új hatalommal. A bolsevikok ellen Turkesztánban kibontakozó fegyveres ellenállás tagjait *baszmacsoknak* nevezték. 1923-ban, amikor a baszmacsok kilátástalan küzdelme elbukott, egyik vezetőjük, Ahmet Zaki Validov sikeresen megszökött a megtorlás elől. Iránon, Afganisztánon, Indián keresztül érkezett Európába. Már menekülése közben ismét feléledt

3. Ibn Fadlán úti jelentésének finnugor vonatkozásai

A *Riszála* kevés finnugor vonatkozású híre Ibn Fadlán kísérőitől, Bárisztól és Takíntól, illetve volgai bolgár udvari körökből származhat, tehát másodközlés jellegű.

Ibn Fadlán hallott Wíszú országról és népéről, valamint értesült az északi vidékek különleges körülményeiről, a hosszú nyári nappalokról és téli éjszakákról. A későbbiekben ugyanezeket a motívumokat megtaláljuk a volgai bolgároknál járt többi utazónál és az egymás műveit feldolgozó, tovább alakító geográfusoknál is. A wíszú nép neve az orosz krónikákból ismert вещь (*ves'*) népnévvel azonosítható, amelyből a szakirodalom a mai vepsze népvét származtatja.

A Wíszú mellett más muszlim szerzőknél előfordul Arú¹¹ és Yúra országa is.¹² Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a muszlim geográfusok forrásául szolgáló volgai bolgár mesélők-adatközlők *arú* névvel a közvetlen környezetükben élő finnugorokat illették, *yúra* néven a tőlük északi irányban, a Kámán és a Pecsorán elérhető népeket nevezték, a *wíszú* pedig a nyugat felé élő közép- és felső-volgai, valamint karjalai és baltikumi finnugorokat jelölte, akiket a volgai útvonalon lehetett elérni vagy megközelíteni.¹³

A *Riszála* egyik különös története egy hatalmas méretű emberről szól, aki mégsem ember. Létezéséről Ibn Fadlán már Bagdadban értesült Bárisztól. A rendkívül hatalmas termetű, emberszerű lény az *Atil* (Volga) folyóban bukkant föl. Beszélni nem tudott, ellenállást nem tanúsított, így a kezdeti riadalom után a fejedelem elszállíttatta. Ez a rémületet keltő lény, amelyet először embernek néztek, egy nagyra nőtt tokhal, vagyis viza lehetett.¹⁴

Önmagában a nagyméretű vízi szörny felbukkanása nem lenne finnugor történeti vonatkozású esemény Ibn Fadlán útleírásában; a volgai bolgár uralkodó azonban a *wíszú* emberektől kért levélben információt e lény mibenlétéről. A levelezés említése meglepő: vajon milyen nyelven, milyen írásjegyekkel váltottak üzenetet a volgai bolgárok a finnugorokkal?¹⁵ Hogy

benne a tudósi hajlam, Meshed város mecsetjében érdeklődve forgatta a régi könyveket, melyek között rábukkant Ibn Fadlán úti jelentésének majdnem teljes kéziratára. A mű kritikai kiadása és német fordítása tette ismertté nevét az orientalisták körében.

11 Ez a népnév török eredetű, a csuvasok *ar*-nak nevezik az udmurtokat. E népvét és a hajdani déli udmurtok emlékét őrzi Arszk városának neve. (Arszk mintegy 50-60 km-re Kazánytól északra található, a Kazanka folyó mellett.)

12 Az orosz évkönyvekben Jugra vagy Jugria, a nép pedig jugor. Ők az obi-ugorok (mansik és hantik).

13 A. H. Halikov szerint az Ibn Fadlánnál olvasható „*wíszú* emberek” (Simon. R. i. m. 69.) és az *eszkel/aszgil* nép (Simon R. i. m. 75., 83.) azonosnak tekinthető a felső-kámai lomovátovói és a Csepca melléki polomi kultúra bolgár-török népségével. Ez a feltevés megmagyarázná, hogy miként tudtak a volgai bolgárok és a wíszúiak levelezni: türk rovásírással. Halikov ötlete azonban minden más adattal ellentmondásban van, ezért kemény bírálatban részesült. Az általánosan elfogadott vélemény szerint a lomovátovói kultúra a komi-premjákok, a polomi kultúra pedig az udmurtok elődnépességének tekinthető. Halikov, A. H.: Nyekotorije novije aspekti v etnogeneze udmurtszkovo naroda. In: Novije isszledovanyija po etnogenezu udmurtov. Izsevszk, 1989. 48.

14 Markwart főkére (Robbe) gondolt: Markwart, J.: Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher IV (1924), 319.

15 Zeki Validi Togan a türk rovásírásra gondolt, lásd Ibn Fadlán's Reisebericht. Lipcse, 1939. 193–196., idézi SIMON R.: i. m. 69. 253. j.

ténylegesen történt-e ilyen levélváltás, bizonytalan. Elképzelhető, hogy ezzel az írói fogással Ibn Fadlán csak arra akart utalni, hogy a történet a wízúktól származik.

A bolgár fejedelemnek jó oka volt a wízúkhöz fordulni a különös élőlény ügyében: valószínűleg a bolgárok már hallottak a wízúk körében élő legendáról, az óriási termetű vízi állatról.

A wízúk valóban ismertek egy különös viselkedésű, nagytermetű vízi állatot, ezért a Volgában felbukkant ijesztő lényt vele hozták kapcsolatba. A muszlim geográfiai irodalomban először Ibn Fadlánnál olvashatjuk a tengerpartra kivetődő nagy hal legendáját, amely húásával önként táplálja a partvidék lakóit.

E mesebeli vízi lény az arab folklór visszatérő eleme. A hiedelmekben ijesztő küllemű, hatalmas szájú, minden élőlényt elnyelő szörnyként jelenik meg. Félelmetessé mitizálódott alakjában már nehéz ráismerni a róla szóló történetek valóságmagvára. E. W. Lane úgy vélte, hogy e szörny a tengerpartokat időnként elárasztó vízoszlop (szökőár) megszemélyesítése lehet.¹⁶ Elképzelhető, hogy a történet kikerekedésével, folklorizálódásával ilyen jelentést is magába olvasztott. A volgai bolgároknál hallott történet változatai azonban több olyan konkrét utalást is tartalmaznak, amelyek alapján felismerhetjük bennük a vizánál is nagyobb halszerű vízi lény, a bálna vagy a delfin partra vetődésének körülményeit.

Ibn Fadlán leírása szerint „Allah – dicsértessék és magasztaltassék – minden nap kihoz ... a tengerből egy halat” *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs*¹⁷ népének. Ugyanígy történik ez napjainkban is: bálnák és delfinek öngyilkos partra vetődéséről évente többször is értesülhetünk az írott és elektronikus sajtóból. Az állatok e tettének okai egyelőre ismeretlenek. Ha már azonban így történt, a lehetőséggel élni kell: „*Ki-ki akkor közülük odamegy, késsel a kezében, és levág belőle annyit, amennyi neki és a családjának elegendő.*” A könnyen szerzett zsákmány azonban mohóvá teheti az embert: „*Ha többet vesz el, mint a szükséglete, akkor a gyomra megfájdul, s ugyanígy a családjának is gyomorpanaszai vannak.*” A több napja elpusztult, már bomlásnak indult állat hújának fogyasztása végzetes lehet: megtalálja „*előfordul, hogy meghal, s vele együtt a családja is, ahányan csak vannak.*” Idáig a száraz valóság, innen tovább pedig mese: „*Ha annyit vesznek el, amennyire szükségük van, akkor a hal megfordul és a tengerbe veti magát.*”¹⁸ Ennek is lehet azonban valóságmagva: „szép szóval, rábeszéléssel” állatvédőknek néha most is sikerül visszafordulásra bírni néhányat a partra vetődött állatok közül. Elképzelhető, hogy régebben a durvább módszer vezetett esetenként meglepő eredményre: egy jókora szelet kikanyarítása az állat húsból kijózanítólag hatott szerencsétlenre, és mégis inkább az életet választotta.

A partra kiúszó nagy hal legendáját a volgai bolgárok későbbi utazóknak is elmesélték. A Volgai Bolgárországban a 12. században megfordult *Abu-Hámid al-Garnáti* is feljegyezte.¹⁹ Abu-Hámid al-Garnáti valószínűleg nem olvashatta Ibn Fadlán hamar feledésbe merült, a geográfusok által alig hasznosított úti jelentését, mégis tud a nagy halról. Leírása részben eltér Ibn Fadlánétól, de az ő változata mögött is látható, hogy a volgai bolgár mesélőkig több

16 Lane, E. W.: An Arabic English Lexicon. In eight parts. London, 1863–1893. Reprint: Bejrút, 1980. I. 318. Idézi Simon R.: i. m. 72–73. 257. j.

17 Góg és Magóg

18 E bekezdés idézeteit lásd Simon R.: i. m. 70–71.

19 Klima László: Abu-Hámid al-Garnáti. In: Finnugor történeti chrestomathia I. Budapesti Finnugor Füzetek 12. Bp. 1999. 68–75.

változatban is eljutott történet még kevés torzuláson ment át. Abu-Hámid úgy tudja, hogy az iszlám birodalmából származó kardokat Vízútból Júrába²⁰ szállítják. „*Júrában ugyanis minden embernek szüksége van esztendőnként egy [új] kardra, amelyet aztán a sötétség tengerébe dob. Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat...*”²¹ E meszerű történet mögött nem nehéz meglátnunk a szigonyos bálnavadászatot. Abu-Hámid arról is ír, hogy a kardok tengerbe dobálása után felbukkanó „*még nála is nagyobb hal*” kergeti ki a partra a „*hegy nagyságú halat*” – közismert, hogy a kardszárnyú delfin (*orcinus orca*) megtámadja a kisebb delfin- sőt bálnafajokat is. A történet tehát ennek megfigyelését is tartalmazza. Valójában három esemény – bálnák vagy delfinek partra vetődése, bálnavadászat, valamint a ragadozó kardszárnyú delfin („gyilkos bálna”) támadása – keveredik az Abu-Hámid által följegyzett elbeszélésben.²²

A nagy hal legendája minden bizonnyal a geográfusok és utazók által *wiszú*, *arú* és *yúra* néven ismert erdőövezeti finnugor népek közvetítésével került a volgai bolgárokhoz, s ők adták tovább a muszlim kereskedőknek. A történet létezése azt bizonyítja, hogy a finnugoroknak voltak ismereteik a tengeri népek kultúrájáról, kapcsolatban álltak Góg és Magóg (*Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs*) népével. Azt azonban nehéz eldönteni, hogy mely népet vagy népeket sejtünk ezen elnevezés mögött. A két említett muszlim szerző leírása ugyanis egy részletben eltér egymástól: Ibn Fadlán szerint a nagy hal húsából élő *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népe a wiszúkon túl található, míg Abu-Hámid al-Garnáti szerint a nagy hal partra vetődésének avagy vadászatának színtere Júra országa. Előbbi esetben a wiszúkat a nyugati finnugorokkal azonosítva arra gondolhatunk, hogy *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népe valamilyen skandináv (viking) etnikai csoporttal, vagy a lappokkal azonos, a másik esetben pedig az Északi Jeges-tenger mellett élő szamojédok jöhetnek szóba.

Meggondolandó körülmény az is, hogy Ibn Fadlán leírásában csak egyetlen finnugor nép, a *wiszú* szerepel. Lehet, hogy az ő informátora a volgai bolgárok körül élő összes erdőövezeti népre gondolt, mikor ezt a népvét említette. Ez még jobban megnehezíti a wiszúkon túl lakó nép azonosítását.

Abu-Hámid al-Garnáti több finnugor nép- és országnevet ismert, mint Ibn Fadlán, leírásában *Viszú* országán túl nem *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népe él, hanem *Júra* országa található. Ebből talán arra következtethetünk, hogy a partra úszó nagy hal legendája a Jugriától északra található Jeges-tengerhez kötődik.²³

20 Abu-Hámid műveit O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt publikációjában arab eredetiből Iványi Tamás fordította. Itt ennek a kötetnek az átírását követem. (Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Bp., 1985.)

21 O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt: i. m. 49., Klima László: i. m. 73. Abu-Hámid al-Garnáti másik művében ez a történet így olvasható: „*Viszú népe aztán elviszi ezeket a kardokat egy, a sötétség országához közeli tartományba, amely a Fekete-tenger közelében terül el, s ott eladják őket, cobolyprémekért cserébe. Azok meg fogják a kardpengéket, és beledobják a Fekete-tengerbe. A magasságos Isten erre kihoz nekik egy hegy nagyságú halat a vízből...*” (O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt: i. m. 87–88., Klima László: i. m. 75.)

22 A partra kiúszó nagy hal esetében Markwart is bálnára vagy kardszárnyú delfinre gondolt. Markwart, J.: i. m. 312.

23 A Góg és Magóghoz fűződő apokaliptikus hiedelmekről, Góg és Magóg történetének a Nagy Sándor-regénybe való bekerüléséről lásd Simon R.: i. m. 69–71. 254. j.

E két forráshely inkább a finnugor folklórba, semmint a finnugor népek történetébe nyújt bepillantást.

A nagy hal húsának megszerzése kapcsán egy másik vándormotívum is felbukkan az úti jelentésben: Ibn Fadlán Volgai Bolgáriában úgy értesült, hogy a wízúk országán túl élő embereket (*Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népét) hegyek és falak választják el a többiektől. A falon vagy akadályon egy kapu vezet át. „Amikor Allah – dicsértessék és magasztaltassék – azt akarja, hogy kijöjjenek a lakott vidékekre, akkor megengedi, hogy a fal megnyíljon nekik...”²⁴ A hegyek mögé zárt barbár népek legendája a Sándor-regényben is felbukkan, de Nagy Sándor makedón uralkodó kapuját a Korán is említi.²⁵ Ezért Ibn Fadlán nem is írt többet a fal mögé zárt emberekről, minden olvasója tudta, hogy mire gondol.

Később az orosz krónikaírók összekapcsolták a Sándor-regényben olvasottakat saját ismereteikkel, és a hegy mögé zárt embereket, tehát Góg és Magóg népét a szamojédokkal azonosították. Az őskronika egyik kivételes helyén maga a krónikaíró szólal meg: [a 6604. (1096.) évben] „*Most pedig el akarom mondani ... mit mesélt nekem a novgorodi Gyurjata Rogovics...*» A jugorok olyan emberek, akiknek nyelve érthetetlen, és a szamojédokkal szomszédosak az északi országokban. ...azokban a hegyekben nagy kiabálás és beszéd van, és faragják a hegyet, igyekezvén kivágni magukat belőle...«*Én pedig azt mondtam Gyurjátának: »Ezek a Nagy Sándor makedón uralkodó által bezárt emberek...«*»²⁶

A jugorok feltehetőleg nem ismerték a Sándor-regényt, mégis tudtak a hegy mögé zárt emberekről. Yáqúnál azt olvashatjuk, hogy maga Nagy Sándor indult el a szőke és kékszemű embereket megkeresni. Ők adtak neki építőanyagot a fal megépítésére, s tőlük hallott az évente partra úszó halakról is, amelyek hússal táplálják Góg és Magóg leszármazottait. Ezeket az adatokat Kovalevszkij úgy értelmezi, hogy a hegyek mögé zárt emberek története is finnugor eredetű.²⁷ Kereskedők, utazók meséiből merítve került a Nagy Sándor-regénybe.

A 16. században keletkezett Kazányi história szintén felidézi ezt az elképzelést. A 101. fejezetben, Rettegett Ivánt dicsőítve így ír az ismeretlen szerző: „*És minden országban hatalmas és legyőzhetetlen cárnak nevezték, és hallván, hogy még él, a pogány népek féltek háborúval támadni Ruszra, mint a nyershúsevők,*²⁸ *a szamojédo, akiket Alexander makedón király a magas hegyek mögé zárt, közvetlenül a Vörös-tenger szélén.*”²⁹

A Kazányi história szerzőjéről feltételezhetjük, hogy olvasta a kijevi őskronikát, de az is lehet, hogy évekig Kazányban élvén, a helybeliektől vagy a városba látogató környező finnugor települések lakóitól hallott a hegy mögé zárt szamojédookról.

A hegy mögé zárt emberek legendája is inkább a folkloristák, mint a történészek számára lehet érdekes.

24 Simon R.: i. m. 71–72.

25 Korán. Simon Róbert: A Korán világa. A Koránt az 1923. évi kairói kiadás szövegéből fordította Simon Róbert. h. n. (Budapest), 2001⁴, 18:93–97 (212–213.)

26 Klima László: A Régmúlt idők krónikája. In: Finnugor történeti chrestomathia I. Budapesti Finnugor Füzetek 12. Bp. 1999. 54.

27 Kovalevszkij, A. P.: i. m. 58–59.

28 сыродцы

29 Klima László: A Kazányi história. In: Finnugor történeti chrestomathia II. Budapesti Finnugor Füzetek 18. Bp. 2002. 40.

A *Riszálában* Ibn Fadlán egy különös történetet is elmesél egy különös lényről, amely abban találja szórakozását, hogy a homlokán kinőtt szarvának hegyére szúrva a levegőbe dobálja a lovagló embereket, míg meg nem öli őket. A lovakat azonban sajátos módon nem bántja.

Az állat leírása igen részletes: „*A feje a tevéé, a farka pedig a bikáé, a teste az öszvére, a patája hasonlít a bika hasított körméhez. A feje közepén pedig egy testes, kerek szarv van, amely fölfelé haladva egyre keskenyebbé válik, amíg olyan nem lesz, mint a lándzsahegy.*” A leírás ráillik az orrszarvúra. A történet végén Ibn Fadlán meg is jegyzi, hogy ez az állat a helybéliek szerint az orrszarvú. Erre az állatra utal az is, hogy a volgai bolgár udvarban látott „*tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek*”. A rinocérosz szarva rendelkezik igen széles, talpszerű alsó résszel.

Az orrszarvúra illő leírásban egyetlen pontatlanság van csak: az állat szarvának hossza, amely egyes esetekben „*öttől három könyök*”.³⁰ Ez minimum másfél méter.

Az állat viselkedésének és lakóhelyének leírásában találunk még egy-két nehezen hihető, illetve ellentmondásos elemet:

Amikor az orrszarvú a lovon ülő emberre támad, hogyan éri föl a lovat és hogyan tudja szarvával a lovat feldobálni a levegőbe? (Az, hogy a lovat nem bántja, nyilván csak a mese a történetben.)

A szövegrész elején azt olvassuk, hogy az orrszarvú a pusztaságban (a steppén) honos, majd később arról értesülünk, hogy a vadászok fáról nyilaznak rá, mert az orrszarvú magas fák között él.

Simon Róbert szerint a történet egyértelműen az orrszarvúról szól. Hosszú jegyzetben tárgyalja az orrszarvúhoz fűződő hiedelmeket, és megállapítja, hogy Ibn Fadlán leírása semmiféle arab irodalmi hagyományt nem tükröz, szerzőnk a volgai bolgároktól értesült ennek az állatnak a létezéséről.³¹ És valóban, Ibn Fadlán e különös lény leírása során kétszer is kiemeli, hogy hallomás alapján ír: „*(A helybéliek) mesélik...*”, „*A helybéliek említették nekem...*”.³² Ezt a fordulatot egyébként akkor használja, amikor fenntartásait szeretné jelezni.

Ha az orrszarvúról szóló történet a volgai bolgároktól származik, akkor a királynál látott három tállal együtt érkezhettek valahonnan dél felől, arab, perzsa, netán indiai kereskedők közvetítésével. Maga a volgai bolgár uralkodó is pontosan ismerte tállai eredetét.³³ A történet déli kapcsolataira utalhat első mondata is, amelyből arról értesülünk, hogy ez a különös állat a steppén él.³⁴

Ezek után jogos a kérdés: mégis, mi köze a finnugoroknak az orrszarvúhoz?

Kovalevszkij, a *Riszála* oroszra fordítója azt írta, hogy összefüggés lehet az orrszarvú története és egyes finnugor régészeti leletek között. Az évszázadok folyamán Szibériából többször is kerültek elő őskori mamutagyarak, de találtak már jégbe fagyott egész állatokat is. Véleménye szerint a múltban fellelt agyarak köré szőtték ezt a legendát, feltehetőleg finnugor

30 Az orrszarvúra vonatkozó itt idézett részeket lásd Simon R.: i. m. 76., 78. A könyök hosszára lásd Simon R.: i. m. 68–69. 252. j.

31 Simon R.: i. m. 76–79. 275. j., az idézett gondolat: 78.

32 Simon R.: i. m. 76., 78.

33 „*A király elmagyarázta nekem, hogy ezek a tállak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek.*” Simon R.: i. m. 78.

34 „*E folyó közelében kiterjedt steppe található. (A helybéliek) mesélik, hogy egy olyan állat található ott, amely...*” – és itt kezdődik az orrszarvú küllemének leírása, lásd Simon R.: i. m. 76.

közegben. Összefüggést látott az orrszarvú története és egyes finnugor régészeti leletek között. Úgy vélte, hogy az úgynevezett permi ezüstökön egyszarvú, különös állatok láthatók – ahogy megpróbálták elképzelni őket a megtalált mamutagyarak alapján. Az egykor élt ötvösök úgy látszik, arra nem gondoltak, hogy egy állatnak két agyara is lehetett. Pedig talán már régen is bukkantak egész állatokra, nem csak elszórt agyarakra: az obi-ugoroknak és a nyenyeceknek saját szavuk van a mamutra.³⁵

Kovalevszkij szellemes ötlete túl sok ellentmondásban van Ibn Fadlán szövegével. Alátámasztására hiányoznak a régészeti bizonyítékok is: egyelőre nincs nyoma, hogy a finnugorok feldolgozták volna a talált mamutagyarakat. A permi ezüstökön kétségtelenül különös lények vannak, de azok inkább több fejjel, mint egyetlen hosszú agyarral rendelkeznek.

Ibn Fadlán leírása néhány adatot kivéve igen jól illik az orrszarvúra. Az állat szarvából készített tálak esetében a volgai bolgár király hangsúlyozza, hogy azok az állat szarvának gyökeréből készültek – ez is orrszarvúra utal.

Az orrszarvú történetének mégis lehet némi finnugor vonatkozása: az állat vadászatáról szóló rész önálló egységnek tűnik a mesében. A vadászok fáról nyilaznak az állatra: *„(A helyiek) nyomon követik őt a steppén és az erdőkben, amíg meg nem ölik. Ez úgy történik, hogy **felmásznak a magas fákra**, amelyek között él. E célból számos íjász gyűl össze mérgezett nyilakkal, s amikor az állat közöttük van, akkor kilövik rá a nyilaikat, s így súlyosan megsebesítik és megölik őt.*”³⁶

Ezt mintha már olvastuk volna... Lássuk csak, mit írt másfélezer évvel korábban Hérodotosz a jürkákról: *„A közvetlen szomszédságukban, ugyanezen a tájon laknak a iürkák. Ezek is vadászatból élnek, és a következőképpen vadásznak. **A vadász felmászik egy fára** – mert sűrűn borítják fák a vidéket – és onnan figyel. Mindegyiknek ott van készenlétben a lova, amelyet megtanított hason feküdni, hogy alacsonynak látszék, továbbá a kutyája. Ha a vadász megpillantja a fáról a vadat, nyilával rálő, lemászik a fáról, a lovára pattan, és üldözőbe veszi, nyomában a kutyájával.*”³⁷

A jürkák népe talán finnugor volt, nevüket az orosz krónikák jugor népnevével azonosítják. Akár finnugorok voltak, akár nem, a két leírás ugyanarról: az erdős-ligetes vidék ősi vadászati módszeréről számol be.

35 Kovalevszkij, A. P.: i. m. 62–65. A DEWOS a hanti szót *wes* alakban közli: Steinitz, Wolfgang: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 13. Lieferung. Berlin, 1991. 1631–1632. Simon R.: i. m. 79. 275. j. említi a szanszkrit *wisána* 'szarv' szót. Talán érdemes lenne e két szó kapcsolatát megvizsgálni.

36 Simon R.: i. m. 77.

37 Hérodotosz: A görög–perzsa háború. (Bibliotheca Classica) Bp., 1989. Fordítás, utószó és jegyzetek Muraközy Gyula. IV. 22. (273.)

4. Szövegekölzések, fordítások

- BRØNDSTED, Johannes: A vikingek. Bp. 1983. [A *Jelentés* vikingekre vonatkozó részei]
- CANARD, M.: Ibn Fadlān, Voyage chez les Bulgares de la Volga. Trad. de l'arabe et présenté par marius Canard. Párizs, 1988.
- CZEGLÉDY, K.: Zur mescheder Handschrift von Ibn Fadlān's Reisebericht. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, I. Bp. 1950–51, 217–260. [a kézirat facsimile kiadása]
- (KOVÁLEVSZKIJ, A. P.): Putyjesesztvije Ibn Fadlana na Volgu. Perevod i kommentarii pod redakcijej akagyemika I. Ju. Kracskovszkovo. Leningrád, 1939.³⁸
- KOVÁLEVSZKIJ, A. P.: Knyiga Ahmeda Ibn Fadlana o jego putyjesesztvii na Volgu v 921–922. Harkov, 1956.
- SIMON Róbert: Ibn Fadlān. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007.
- SZÁMI ad-Dahhán (szerk.): Riszála Ibn Faḍlān. Bejrút, 1987².
- TOGAN, A. Z. V.: Ibn Faḍlān's Reisebericht. Lipcse, 1939. (Reprint: Liechtenstein, 1966.)

5. Tanulmányok, monográfiák

- CZEGLÉDY, K. – HARMATTA, J.: Ibn Fadlān über die Bestattung bei den Wolga-Bulgaren. Archaeologia Értesítő 1946-1948. 362–381.
- KMOSKÓ Mihály: Ibn Fadlān. In: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. (Szerk. Zimonyi István) Bp. 1997. 48–49. (A 49. oldalon Zimonyi István által összeállított további irodalommal. Lásd még ZIMONYI István: Ibn Fadlān. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. 9–14. század. Bp. 1994. 277.)
- MARKWART, J.: Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher IV (1924) 261–334.
- SIMON Róbert: Ibn Fadlān útibeszámolója mint 10. század eleji észak- és kelet-európai népisme. In uő.: Ibn Fadlān. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007. 109–186.
- ZAHOGYER, B. N.: Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztočnoj Jevrope, II. Gorgan i Povolzsje v IX-X vv. Moszkva, 1967.

6. A Riszála finnugor vonatkozású részei

(A részletek Simon Róbert 2007-ben megjelent szövegekölzéséből valók³⁹)

(IF⁴⁰) így folytatta:

láttam, hogy a nappal rendkívül hosszú náluk, s ez így marad az év egy jelentős részében, ugyanakkor az éjszakák rövidek. Aztán pedig az éjszakák hosszabbodnak meg és a nappal lesz rövidek. (57.)

38 Ez a mű a Kovalevszkij által készített fordítás első változata. Kovalevszkij nem szerepelhetett rajta szerzőként, mert a megjelenés idején lágerben volt.

39 Az átvett részletekből az eredeti megfogalmazásra utaló, zárójelék között kurzívval írt arab szavakat kihagytam.

40 Ibn Fadlān

A király elmesélte nekem, hogy három hónapnyi távolságban az országtól egy nép él, amelynek Wíszú a neve. Az éjszaka egy óránál is rövidebb náluk. (57.)

Köztük számos kereskedő található, akik fölkeresik a türkök földjét és juhokat hoznak onnan, s elmennek a Wíszúnak nevezett országba, ahonnan coboly- és fekete róka(prémet) szállítanak. (66.)

Takín⁴¹ mesélte el nekem, hogy a király országában található egy hatalmas termetű ember. Amikor megérkeztem az országba, kérdezősködtem a királynál felőle. „Igen”, felelte ő, „itt volt valamikor az országunkban, de már meghalt. Ő nem tartozott sem az ország népéhez, sem a (közönséges) emberekhez. A története úgy hangzik, hogy valamelyik nap a kereskedők szokásuk szerint, fölkeresték az Atil folyót, amely éppen megemelkedett és kiáradt. Egy nap váratlanul fölkeresett engem egy csapat kereskedő, és azt mondták: »Ó, király, egy olyan ember úszik a víz felszínén, aki, ha hozzánk közelálló néphez tartozik, akkor nincs maradásunk ezen a vidéken, és nem marad más hátra, mint kivándorolni.« Én pedig kilovagoltam velük együtt, amíg a folyóhoz nem értem, ahol szembetalálkoztam az emberrel. Az én könyököm szerint (a hossza) tizenkét könyök volt. A feje akkora volt, mint a lehető legnagyobb üst, az orra pedig egy arasznál is hosszabb volt. Két nagy szeme volt és mindegyik ujja hosszabb volt egy arasznál. Megrémített ennek az embernek a megjelenése, s ugyanolyan rémület fogott el, mint a többieket. Mi beszélni kezdtünk hozzá, ám ő egy szót sem nem szólt hozzánk, csak nézett bennünket. Elvittem őt a székhelyemre, és írtam a wíszúi embereknek, akik három hónapra laknak tőlünk, és felvilágosítást kértem tőlük felőle. Ők visszaírtak nekem, s tudatták velem, hogy ez az ember a *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népéhez tartozik,⁴² akik tőlünk három hónapnyi távolságra vannak. Ők meztelenek. A tenger választ el bennünket, s ők annak a másik partján élnek. Úgy közösjenek egymással, mint a barmok. Allah – dicsértessék és magasztaltassék – minden nap kihoz nekik a tengerből egy halat. Ki-ki akkor közülük odamegy, késsel a kezében, és levág belőle annyit, amennyi neki és a családjának elegendő. Ha többet vesz el, mint a szükséglete, akkor a gyomra megfájdul, s ugyanígy a családjának is gyomorpanaszai vannak. Előfordul, hogy meghal, s vele együtt a családja is, ahányan csak vannak. Ha annyit vesznek el, amennyire szükségük van, akkor a hal megfordul és a tengerbe veti magát. Ők pedig minden nap így élnek.

Köztünk és köztük egyik oldalról ott van a tenger, a többi oldalról pedig a hegyek veszik őket körül, és egy fal választja el őket a kaputól, amelyen ki szoktak jönni. Amikor Allah – dicsértessék és magasztaltassék – azt akarja, hogy kijöjjenek a lakott vidékekre, akkor megengedi, hogy a fal megnyíljon nekik, a tenger kiszárad és megszűnnek számukra a halak.” (68–72.)

E folyó közelében kiterjedt steppe található. (A helybéliek) mesélik, hogy egy olyan állat található ott, amely kisebb a tevénél, ám nagyobb a bikánál. A feje a tevéé, a farka pedig a bikáé, a teste az öszvére, a patája hasonlít a bika hasított körméhez. A feje közepén pedig egy testes, kerek szarv van, amely fölfelé haladva egyre keskenyebbé válik, amíg olyan nem lesz, mint a lándzsahegy. Egyeseknek a hossza öttől három könyök, másoké ennél több vagy kevesebb. A különlegesen zöld (khalandsz) fák levelét legeli. Ha meglát egy lovast, akkor ráront, s az még akkor is csak üggyel-bajjal menekszik meg tőle, ha egy jó paripa van alatta. Ha utoléri, akkor a szarvával megragadja a lova hátán, majd fölhajítja a levegőbe, elkapja őt a

41 A Bagdadban megismert török ember, aki korábban kovácsmesterként dolgozott a volgai bolgár fejedelmi udvarban.

42 Vagyis Góg és Magóg leszármazottja.

szarvával, és így folytatja egészen addig, amíg megöli őt. A lóban azonban nem tesz kárt semmi szín alatt. (A helyiek) nyomon követik őt a steppén és az erdőkben, amíg meg nem ölik. Ez úgy történik, hogy felmásznak a magas fákra, amelyek között él. E célból számos íjász gyűl össze mérgezett nyilakkal, s amikor az állat közöttük van, akkor kilövik rá a nyilaikat, s így súlyosan megsebesítik és megölik őt.

Láttam a királynál három kivájt, mély nagy tálat, amelyek a jemeni onyxhoz hasonlítottak. A király elmagyarázta nekem, hogy ezek a tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek. A helybeliek említették nekem, hogy ez az állat az orrszarvú. (76–78.)